

מחווה למנחם

אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר

מחווה למנחם

אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר

בעריכת

שמואל גליק, אוולין מ' כהן, אנג'לו מ' פיאטלי

בסיוע

מיכאל ראובני, אמיל שרייבר, סיני תוראן

הביאו לדפוס

שמואל גליק אנג'לו מ' פיאטלי

ירושלים תשע"ט

מרכזת מערכת: נעמה טייטלבוים-קריא

כל הזכויות שמורות
למכון שוקן למחקר היהדות – JTS
תשע"ט
מסת"ב 9-071-456-965-978

אין להעתיק, לשכפל, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני, אופטי או מכני, לרבות צילום והקלטה או אחר, ללא
קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור, פרט לצורך סיקור בעיתונים ובכתבי עת

תוכן העניינים

עם הספר

שמואל גליק ואנג'לו פיאטלי 1

תפילה, פיוט וספרות

שולמית אליצור	בין קודש לחול: תהילת הנגיד בפיוט רשות למתרגם 1
טובה בארי	פיוטים חדשים והשלמות לשירי יוסף בן חיים אלברדאני 29
משה בר-אשר	זוטות בענייני דקדוק ובענייני משמעות בתצורת שם העצם במשנה 43
בנימין בר-תקוה	פאר האומה כנגד אפר חורבנה בקינות הרפרין המתחלף: הקינה 'אש תוקד בקרב' והקינות שנכתבו בעקבותיה 55
אברהם גרוסמן	בין פייטני אשכנז לפייטני צרפת במאות ה"א–ה"ג 97
אברהם הולץ	קנאות, אסקטיות ומוזרות: עיון בדמותו של ר' פייש ב'תמול שלשום' לש"י עגנון 111
אפרים חזן ואיריס יעל בלום-כהנא	פיוטי האופן בין רבי יצחק אבן גיאת לרבי יהודה הלוי 145
יוסף יהלום	ויכוחי גוף ונפש בסורית, בארמית ובעברית 171
מיכאל ראובני	הפסידו־דיאלוג של יוחנן אלימנו 181

מחקרי ספר

מלאכי בית-אריה	נוספות למעבר בין כתב-היד לדפוס – מנחת מעט למנחם 199
יוסף הקר	גרשם שונצינו המדפיס ה'ריניסאנסי' וחכמי שאלוניקי 207
שמעון יקירסון	'מנחה לשר' – כתב-יד בלתי ידוע שנתגלה במכון לחקר כתבי-יד מזרחיים בפטרבורג 219
סיני תוראן	בסוגריים: פרק בתולדות הספר העברי ובההדרת הטקסטים 239

תלמוד, ספרות רבנית ותולדות עם ישראל

שמואל גליק ומנחם כ"ץ

החוט המשולש: על הגר"ש ליברמן ויחסיו עם החזון איש	
והרי"ן אפשטיין.....	269
מלחמות ההישרדות של יהודי ממלכת פרסטר ג'והן	אברהם דוד
בסוף ימי הביניים על-פי מקורות עבריים.....	291
טומאת ראייה?.....	דב זלוטניק, ז"ל
311.....	
319.....	שמא יהודה פרידמן
מהותה וכוחה של חזקת דייש אמצרי: לבירורה של סוגיא.....	ישראל פרנצוס
357.....	

עם הספר

אסופת המאמרים "מחווה למנחם" – מנחה שלוחה בידידות ובהערצה לאיש האשכולות, פרופסור מנחם חיים שמלצר, במלאות לו פ"ה שנים. חיבוריו ומגוון מאמריו הרבים בחקר פיוטי ימי הביניים, תולדות הספר העברי והביבליוגרפיה היהודית שפורסמו בבמות אקדמיות שונות (ראו רשימה ביבליוגרפית) משקפים את רוחב דעתו ומקומו המכובד בין תלמידי חכמים, אוהבי הספר העברי ואנשי אקדמיה.

לחיבור זה חברו יחד עמיתיו ומוקיריו מתחומי האקדמיה ועולם הספר העברי בארץ ובחו"ל, שביקשו לבטא ב־34 מאמרים (בחלק העברי ובחלק האנגלי) מעט מזעיר מתחומי העניין ומעולמו האקדמי הרחב של מנחם ח' שמלצר: תפילה ופיוט; מחקרי ספר; תלמוד, ספרות רבנית ותולדות עם ישראל.

וזאת לדעת: רוב המאמרים שיועדו לאסופה זו נמסרו למערכת לפני כעשר שנים, אלא שבגזרת גלגולים רחוקים ומחמת סיבות בלתי צפויות ארכו עריכת המאמרים והטיפול בהוצאת הספר זמן רב יותר מהאומדנה הראשונה והשנייה. מסיבה זו מחברי המאמרים נקיים מאי־ציון למחקרים בתחומם שהופיעו במהלך העשור האחרון.

לבקשת חברי המערכת לדורותיהם החליטה הוצאת הספרים של מכון שוקן למחקר היהדות – JTS – בחודש שבט תשע"ט ליטול על עצמה את ההוצאה לאור, ולעשות הכול שהספר יובא לדפוס לא יאוחר מהחודש שנעשו בו ניסים לאבותינו – תשע"ט.

תודתנו נתונה לעורכים שסייעו ולכל המחברים, שלבקשתנו חזרו והגיהו את מאמריהם ומסרום בזריזות רבה למערכת בירושלים.

אנו מחזיקים טובה לגב' נעמה טייטלבוים־קריא, מרכזת המערכת, שעמלה רבות לקידום הוצאת הספר לאור; לסדר הדפוס, מר שמעון בן שחר, שהשתדל רבות לעמוד בלוח הזמנים שהצבנו למשימתנו – כולם יעמדו על הברכה.

צר לנו שכמה מחשובי הכותבים, מידידי הקרובים של פרופ' שמלצר, לא זכו לראות את פרי עמלם יוצא לאור, והם הפרופסורים דב זלוטניק ז"ל, לואיס הארי פלדמן ז"ל והרב יהודה שוייצר ז"ל – תהא מנוחתם כבוד.

לעמיתנו היקר מנחם חיים שמלצר יב"א – ספר זה מוגש לך בברכות נאמנות לחיים טובים וארוכים בבריות גופא ונהורא מעליא, ושתזכה להמשיך להפיץ מחוכמתך לרבים.

שמואל גליק
אנג'לו פיאטלי

ירושלים, ערב חג הגאולה תשע"ט

החוט המשולש

על הגר"ש ליברמן ויחסיו עם החזון איש והרי"ן אפשטיין

שמואל גליק ומנחם כ"ץ

במאמר זה נבקש לעמוד על דרכו המיוחדת של הרב פרופ' שאול ליברמן (להלן הגר"ש או ליברמן)¹ בעולם התורה ובנתיבי המחקר התלמודי באמצעות שתי מערכות יחסים שניהל בשנים תרפ"ט–תרצ"א עם שניים מגדולי החכמים שבדור – עם בן דודו הרב אברהם ישעיה קרליץ, ה'חזון איש' (להלן חזו"א או חזון איש)², ועם מורו ורבו, פרופסור ר' יעקב נחום הלוי אפשטיין (להלן הרי"ן או אפשטיין)³. שני תלמידי חכמים אלו היו כה שונים זה מזה

- * אנו מודים לפרופ' משה עסיס, לרב יעקב שורץ ולד"ר בני בראון על הערותיהם המועילות.
1. שאול ליברמן נולד בב' בסיון תרנ"ח (23.5.1898) בעיירה קטנה בשם מוטול (Motol) שליד פינסק שבליטא ובשנת תרפ"ח עלה לירושלים. בשנת ת"ש ירד לניו יורק והשתקע בה. הוא נפטר במטוס, בדרכו לארץ בט' בניסן תשמ"ג (23.3.1983). על הביוגרפיה של ליברמן ופועלו המדעי נכתב לא מעט, ראו ט' פרשל, ר' שאול ליברמן ופועלו המדעי: פרקי ביוגרפיה וביבליוגרפיה מפורטת, ניו יורק תשכ"ג [תדפיס מן הדואר מ"ב, גליון כ"ג, י"א בניסן, תשכ"ג (להלן פרשל, ביוגרפיה), עמ' 370–371, 381–383]; ר' שאול ליברמן אישיותו ופועלו המדעי, הדואר, ניו יורק תשל"ח (תדפיס ממאמרים שהופיעו ב-הדואר נ"ו, גלינות ט"ו-ז, כ"ג בשבט-ג' באדר, תשל"ז); א' הלוי פיציניק, 'אישים דגולים שהכרתי – הרב פרופ' שאול ליברמן ז"ל', שנה בשנה, תשמ"ז, עמ' 404–406; וראו לאחרונה את ספרם של E. J. Schochet and S. Spiro, *Saul Lieberman: The Man and His Work*, New York 2005 (להלן שוחט וספירו, שאול ליברמן); ומחקרו של M. B. Shapiro, *Saul Lieberman and the Orthodox*, Scranton 2006; א"י שבת, 'הרב פרופ' שאול ליברמן והסמינר הקונסרבטיבי', הצופה, כ' באייר תשס"ח (25 במאי 2008), מדור סופרים וספרים.
 2. החזון איש נולד בעיירה קוסובה בחבל פולסיה (מזרח ליטא) ביום י"א חשוון תרל"ט (7.11.1878), עלה ארצה ביום ט"ז בתמוז תרצ"ג (10.7.1933), ונפטר בבני ברק בט"ו חשוון תשי"ד (24.10.1953). לביבליוגרפיה מהימנה ומעודכנת על החזון איש ראו ב' בראון, החזון איש; הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 862–909.
 3. ר' יעקב נחום הלוי אפשטיין נולד בכ"ד חשוון תרל"ט (21.11.1878) בעיר בריסק שבליטא, עלה לארץ בז' בניסן תרפ"ה (1.4.1925) ונפטר בירושלים בג' באדר תשי"ב (29.2.1952). לביבליוגרפיה על הרי"ן אפשטיין (עד שנת תש"ב) ראו: ש' אברמסון, אפשטיין: רשימה ביבליוגרפית של חבוריו ומאמריו ותולדות חייו, ירושלים תש"ב, עמ' 4–6; וראו ביוגרפיה שכתבה נכדתו, מיכל אפשטיין, פרופ' יעקב נחום אפשטיין ז"ל – ביוגרפיה, קיבוץ סעד תשמ"ד (להלן מ' אפשטיין, ביוגרפיה); י' זוסמן, 'י"נ אפשטיין והאוניברסיטה העברית – פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי', תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – שורשים והתחלות, בעריכת ש' כ"ץ ומ' הד, ירושלים תשנ"ז (להלן 'תולדות האוניברסיטה'), עמ' 476–486.

בדרכם בעולם התורה, ואף-על-פי-כן ליברמן חש עצמו קרוב ביותר לשניהם. קשריו עם החזון איש ועם אפשטיין מקבילים זה לזה ושונים זו מזה, אך משלימים זה את זה, ויחדיו מרכיבים תיאור נאמן של השקפת עולמו של הגר"ש בלימוד התורה. רגלו האחת שקועה עמוק במסורת הלימוד מדורי דורות ורגלו השנייה מפלסת דרכה בביטחון רב בנתיבי המחקר התלמודיים, ובשניהם יחד הוא רואה את הדרך הנכונה להגיע לאמיתה של תורה. להלן מכתב נדיר ששלח הגר"ש לחזון איש (כנראה בשנת תרצ"א⁴) בתחילת דרכו האקדמית בחקר התלמוד, אשר בו הגן על שיטתו בפירוש סוגיות מן הירושלמי במחברתו 'על הירושלמי'.⁵ מתוך מכתב זה ניכרים יחסי הקרבה המיוחדים של הגר"ש עם בן דודו, וכן ההוקרה הרבה שהוא רוחש למורו, פרופ' אפשטיין. מכתב זה בא בעקבות פרסומו הראשון של ליברמן, המחברת 'על הירושלמי', שנשלחה לחזון איש כנראה במהלך שנת תר"צ (1930). החזון איש השיב לו במכתב ובו השיג על פירושו לסוגיא במעשר שני,⁶ ואף כתב לו דברי תוכחה וכיבושין. מכתבו של החזון איש לא נמצא לפי שעה, וזה אשר יוצג בהמשך, הוא תשובת ליברמן לחזון איש על מכתבו.⁷ לנוחות הקורא, בטרם נציג את המכתב, נסקור את סוגיית הירושלמי העומדת ברקע הדין בין הגר"ש לחזון איש, את ביאורו של הגר"ש לסוגיא ב'על הירושלמי', וכן את שיטת הרמב"ם וה'פני משה' בסוגיא, שנגדם יצא ליברמן בפירושו. וזו לשון הסוגיא וביאורה על-פי פירוש ה'פני משה'⁸ ובהתאם לשיטת הרמב"ם בפסיקת ההלכה:⁹

- (1) תני אין פודין מעשר שני אלא במין על מינו
- (2) דלא כן מה נן אמרין פודין מן החיטין על השעורין ומן השעורין על החטין
- (3) לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית ומן השמתית על האגרו

הסוגיא מביאה ברייתא (ש' 1) שלפיה אין מחללין פירות מעשר שני על פירות חולין, אלא אם הפירות מאותו המין, כגון חיטים על חיטים. על ברייתא זו תמה הירושלמי ושאל (ש' 2): וכי אין זה פשוט שאין פודין אלא במין על מינו? וכי יעלה על הדעת שפודין מחיטים על

4. ראו להלן הערה 16.
5. ש' ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט (1929) (להלן ליברמן, על הירושלמי). ליברמן החל לעסוק בירושלמי כשנה וחצי לפני פרסום החיבור, בסוף שנת תרפ"ט, והוא בן 31 שנה. את המבוא לחיבור הוא סיים בחודש ניסן, אותה השנה.
6. ירושלמי, מעשר שני, פ"ד ה"א, נד ע"ד.
7. החזון איש דן בסוגיא בחידושי החזון איש למסכת דמאי, בני ברק תשל"ג, סי' ג, סק"ח-סק"י, ד"ה ועיקר דברי, וראו להלן בגוף המאמר.
8. על ר' משה מרגליות ראו א' הכהן, ר' משה מרגליות ופירושו "פני משה", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, א (תשנ"ד (1984), עמ' 213-220.
9. רמב"ם, הלכות מעשר שני, פ"ד ה"ב.

השעורים או להיפך? ! על תמיהה זו משיב הירושלמי (ש' 3) שאכן אין צורך להשמיע לנו שאין לפדות חיטים על שעורים, אלא שהברייתא באה לחדש שאף באותו המין לא ניתן לפדות סוג חיטים אחד באחר, כגון משמתית על אגרו.¹⁰ על סמך הבנה זו בירושלמי פסק הרמב"ם:¹¹ 'ולא יחלל ממין על שאינו מינו ולא מן היפה על הרע ואפילו באותו המין'. ליברמן מתייחס לסוגיא במחברתו 'על הירושלמי',¹² ומעלה שתי תמיהות על הבנה זו בסוגיא:

1. 'עיקר הדין אם מחללין פירות על פירות הוא מסופק'.¹³ כלומר, דין זה, השנוי בברייתא, הוא דין מחדש שאינו מופיע בשום מקור אחר, ואם כן מהיכן לירושלמי שאין פודין אלא במין על מינו?

2. הדעת נותנת שאם אכן ניתן לפדות פירות על פירות 'הסברא מחייבת להיפך, שמין על שאינו מינו נקרא יותר דרך חלול ממין על מינו'. כלומר אדרבה, כשם שבפדיון כסף על כסף לא ניתן לחלל על אותו מטבע, אלא דווקא על מטבע אחר או ממטבע על פירות, כך אף כאן נראה מסברה כי 'מין על מינו' אינו דרך חילול – 'ומה זה לשון הירושלמי "דלא כן מה נן אמרין?" כאילו זה דבר שאינו יכול לעלות על הדעת'. מכוח תמיהות אלו מגיע ליברמן לפירוש חדש בדברי הירושלמי. לדעתו הברייתא אינה עוסקת כלל בחילול פירות על פירות אלא בחילול פירות על כסף. לדידו, הברייתא המוזכרת בסוגיא מקבילה לתוספתא במסכת מעשר שני (פ"ג ה"א):

[1] פודין מעשר שני כשער הזול.

[2] כמו שחנוני לוקח ולא כמות שהוא מוכר.

[3] 'ר' שמעון בן לעזר אומ': כמות שחנוני לוקח מאותו המין.

כלומר, על-פי התוספתא, התורה הקלה בפדיון מעשר שני והתירה לפדות במחיר הזול, 'כמו שחנוני לוקח ולא כמות שהוא מוכר'. 'ר' שמעון מוסיף כי למרות שהקלו בפדיון מעשר שני לא ניתן לפדות את המעשר במחיר של מין אחר, אלא דווקא במחיר של אותו המין. על כך מקשה הירושלמי (ש' 2): פשיטא! וכי יעלה על הדעת לפדות חיטים במחיר שעורים? ! ומשיב הירושלמי (ש' 3) כי הברייתא נצרכה להשמיענו שאין לפדות 'אפילו מן

10. אגרו ושחמתית הם סוגי חיטה (הכתיב של תיבות אלו הוא לפעמים: אגדו, שמתית וכו', ראו רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 93). האגרו היא כנראה חיטה בהירה יותר, ואילו השמתית חיטה כהה יותר. ראו מ' כסלו, 'זיהוי "חטה שחמתית" ו"חטה לבנה" בדברי חז"ל', סיני פד, חוב' ה-1 (תשל"ט), עמ' רמא-רמד.

11. רמב"ם, שם, שם.

12. ליברמן, על הירושלמי, עמ' 26-27.

13. כסף משנה, ראו שם בהשגות הראב"ד, ד"ה שאם חילל הפירות, שסובר שאין מחללין פירות על פירות.

האגרו על השמתית ומן השמתי' על האגרו'. כלומר, מותר לפדות בשער הזול, אך לא במחיר מין אחר של חיטה זולה.

לפי הסבר זה, הירושלמי אינו עוסק כלל בפדיון פירות על פירות, ושוב לא נמצא לרמב"ם מקור המתיר לפדות פירות ממין על מינו ואוסר ממין על שאינו מינו (בניגוד לראב"ד שאוסר), ובלשון הגר"ש:¹⁴ 'ודברי הרמב"ם שלכתחילה אסור לחלל ממין על שאינו מינו צע"ג'. משנתוודענו לדברי ליברמן ב'על הירושלמי', נוכל להציג את גוף מכתבו לחזון איש כדלהלן (כפי שמופיע בתצלום כתב היד):¹⁵

בעה"י עש"ק א' דחזה"מ¹⁶
לכבוד ב"ד¹⁷ אהובי כנפשי הגה"צ ראי"ש¹⁸ שליט"א.
קראתי את דבריך הקשים והתענגתי עליהם מאד. כי ידעתי כי מאהבתך אותי הוכחתני, אבל לא אוכל לחזור מפירושי,¹⁹ כי לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי. אין אני רואה שום דוחק בזה שהיה יכול לעלות על הדעת, כי מותר לפדות מן האגרו על השמתית. כי ברור הדבר שהחזונו לוקח יותר בזול מפני שני טעמים: (1) אחד מפני שהוא חזונו וטורח וצריך להרוויח מחמת טירחתו. ומחיר זול זה הוא רק לחזונו (2) מפני שהוא לוקח הרבה בבת אחת, ומחיר זול זה ה' יהיה גם אצל בעל הבית אם יקנה לעצמו פְּמוֹת רבה. וברור הדבר שבין שני מיני חטים ה' (לבנה וכזה) אין פְּמַעַט-שום הבדל גדול במחיר והחזונו שהוא לוקח

14. ליברמן, על הירושלמי, עמ' 27.
15. המכתב נמצא באוסף פרטי; תצלומו נמסר למשמרת למכון שוקן למחקר היהדות בירושלים. תודתנו לבעל כתב-היד החפץ בעילום שמו. [הערה לפני הבאה לדפוס: מאמר זה נמסר לפרסום בשנת תש"ע (2010). בשנת תשע"ב נדפסה איגרת זו בשינויים קלים בספר גנוזים ושו"ת חזון איש, ח"ב, עמ' רז-רט, עם תודות לבעל כתב היד – הרה"ג ר"ר סקולט שליט"א, וד"ל].
16. מתאריך כתיבת המכתב נעדרת שנת הכתיבה. קשה להכריע אם המכתב נכתב בעוד היה החזון איש בחו"ל, בשנים תרצ"א או תרצ"ב, או שמא לאחר עלייתו ארצה בתרצ"ג, או אפילו בשנת תרצ"ד. דעתנו נוטה יותר לאפשרות הראשונה, ולפיה המכתב נכתב בשנת תרצ"א או תרצ"ב, סמוך להוצאת 'על הירושלמי', וסביר יותר כי מדובר בשנת תרצ"א לפי שא' דחזה"מ פסח חל באותה שנה בעש"ק. אם כך, הרי שהמכתב נשלח לליטא.
17. בן דודי.
18. הגאון הצדיק ר' אברהם ישעיהו.
19. כאמור, מדובר בפירושו של ליברמן במחברתו 'על הירושלמי' לסוגיית ירושלמי מעשר שני, פ"ד ה"א, נד ע"ד.

הכל אינו מבדיל בין המינים (ממש[נ]ת ב"ב פ"ה אין סתירה לדברי).²⁰ אבל הקונה שבא לקנות רק אגרו ואינו רוצה באחרת משלם יותר בעד האגרו. (וממש כתופעה זו אנו רואים כאן בחיי המסחר: הפונט האנגלי והפונט הארץ-ישראלי²¹ הם שווים והבנקים והשולחנים מקבלים זה במחיר אחד, אבל מכיוון שבא"י נחוץ ורווחת יותר המטבע הא"י, אז אם באים ודורשים רק פונטים א"י מְשַׁלְמִים יותר). וזה משמיעה לנו הבריתא: "אין פודין מע"ש²² אלא ממין על מינו" וזה מבאר הירושלמי (וזה בא רק דרך ביאור ולא בדרך קושיא): "דלא כן מה נן אמרין פודין החי מן החיטין על השעו השעורין ומן השעורין על החיטים?" ולשון הירושלמי מדויקת כי הירושלמי תמיד מקצר ואומר במקום על דעת ר' פלוני על דר' פלוני וכן גם כאן על השעורין פירושו על מחיר השעורין על מחיר החטים, וכן גם רגיל מאד בירושלמי שאגב חצי הראשון של המאמר בא גם חצי השני באשגרה, כידוע.²³ ורואים גם מקושיית הירושלמי שלכאורה דברי הבריתא תמוהים מאד, וע"ז מבאר הירושלמי: "לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית" וכו', כלומר אם יש לו רק אגרו אסור לו לפדות ע"פ המחיר הכללי (כי המחיר הכללי הוא על חטה רגילה וגרועה – שחמתית)²⁴

20. ואמנם שם (פ"ה מ"ו) מצינו: 'שחמתית ונמצאת לבנה לבנה ונמצאת שחמתית... שניהם [המוכר והלקוח] יכולין לחזור בהן'. מכאן לכאורה סתירה לדברי ליברמן, שההפרש נובע מטיב התבואה. ליברמן מיישב את המשנה (להלן בש' 17–18), שההבדל אינו נובע רק מהטיב אלא בעיקר מתנאי השוק.

21. פונט ארצישראלי (Palestinian pound) הוא שם המטבע אשר הונפק בארץ בשנים 1927–1952. החל ב-1927 הונפקו מטבעות ושטרות מיוחדים לארץ-ישראל, שהחליפו את הלירה המצרית שנהגה בארץ מימי השלטון העות'מאני. ערך הפונט הארצישראלי נקבע כשווה ערך לפונט הבריטי (British pound) כאשר הונפק לראשונה ב-1927. ראו H. M. Berlin, *The Coins and Banknotes of Palestine Under the British Mandate 1927–1947*, London 2001, p. 17, וכן במפתח העניינים בסוף הספר תחת הערך 'Palestinian pound'.

22. מעשר שני.

23. ראו לדוגמה את לשונו של הגר"ש בספרו הירושלמי כפשוטו, עמ' 17: 'כי זהו דרכו [של הירושלמי] תמיד לתפוס אותו הלשון שמשתמש בחצי המקביל של המאמר'. ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו: פירוש מיוסד על כתבי יד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים עתיקים, ירושלים תרצ"ה (1934); הדפסה חדשה, ניו יורק וירושלים תשס"ח (1998) (להלן ליברמן, הירושלמי כפשוטו).

24. ה'מחיר הכללי' הוא המחיר הממוצע של האגרו והשמתית שאותו משלם החנווני כשהוא קונה את שני המינים יחד.

אלא ע"פ מחיר האגרו כשהוא נמכר לבדו, כי מה שהתירו לחנוך לפדות לחנוני ע"פ שער הזול, זה רק ע"פ השער שהחנוני לוקח מפני שהוא חנוני וצריך להרויח, אבל לא מפני שהוא קונה בבת אחת, כי בדבר זה אין חילוק בין חנוני ובין בעה"ב. (היה מקום לטעות כי במשנה כתוב שהחנוני לוקח, והחנוני הלוא לוקח בזול מפני שני הטעמים). אין אני מחדש דין חדש כאן.²⁵ שהמחיר הוא ע"פ מדה דקה ולא ע"פ מדה גסה, אלא רצוני לומר שמחשבים ע"פ מחיר מדה גסה. אבל אין לוקחים בחשבון את המינים השונים, אלא את המדה גסה של מין אחד).²⁶ ומ"ש בנוגע לפירושי בירוש' שבת,²⁷ ידעתי שיש מקומות ושיעורים אחרים אלא אני בעיקר הסתמכתי על ירוש' ע"ז ששם נזכרים בפירוש אותם הדברים שבירוש' שבת והק"ע²⁸ לא [=] הזכיר אותם כלל.²⁹ ומ"ש בנוגע לזה שקראתי למור"ר הרי"ן אפשטיין "מורי"³⁰ לא הבינתי דבריו, ואין אני יודע למה אסור לי לקרוא לו "רבי" והלוא למדתי ממנו כמה דברים והוא יהודי ירא וחרד, מאמין, מדקדק במצות (ואינו לומד תורה לשם חכמה) והתורה שלמדתי ממנה,³¹ היא תורה אמיתית ולא דרך מדרד משכילים, אלא זו היא דרך רבותינו ז"ל שמחפשים את האמת בדברי חז"ל, בכל הדרכים האפשריות. וכמה מקומות סתומים בירוש' [למין] התפרשו לי רק ע"פ

25. תיבות אלו נכתבו תחילה בתחתית הדף בכיוון הפוך ונמחקו (מכיוון שהכותב שם לב שהפך את הדף שלא כפי שהתכוון). בפעם הראשונה כתב: 'הלוא לוקח בזול מפני שני הטעמים. ואין אני מחדש כאן'.
26. וראו להלן בראש עמ' 276, בהערה שנוספה בסוף המכתב (ובתמונה מס' 2 שבעמ' 288).
27. לעת עתה לא ירדנו בסוגיא זו לסוף דעתו.
28. והקרבן עדה.
29. כידוע, נושא השיעורים הוא נושא מרכזי וחשוב בפסיקותיו של החזון איש. ראו ב' בראון, 'ההלכה האורתודוקסית והמנהג: פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן', אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, בעריכת י' שלמון, א' רביצקי וא' פרזיגר, ירושלים תשס"ו (2006), עמ' 214–226.
30. ראו להלן הערה 54.
31. צ"ל 'ממנו', כלומר מאפשטיין. אפשר שהשיבוש בא בהשפעת התיבה 'זהתורה', 'זהתורה... ממנה'; ואולי ישנה כאן מעין טעות פרוידיאנית.

הדרך הזאת, עיין "על הירושלמי" עמ' 80 הערה 118³², ושם 76 הערה 104³³. ומקוה אני שיעזרני הש"י להוציא את פירושי לאור³⁴ ויתפרשו בו אלפים מקומות סתומים ואם אטעה באילו מקומות, אבל אודה להש"י בעד זה שהנחני בדרך ישרה במקומות שלא טעיתי. ומה שאתה אומר שאין אני עמל בתורה כהוגן, זה אפשר, אבל אני לפעמים נופל על הספסל מחוסר אונים מרוב התאמצות ויושב אני לפעמים כמה ימים על סוגיא אחת עם ראש חבשו³⁵, ואדרבה תבקש עלי רחמים שה' יאיר עיני, ואם מעשי אינם נכונים, הלוא כוונתי רצויה היא. שלך אוהבך ומעריצך כערכך³⁶ שאל.

32. כוונתו ככל הנראה למה שהעיר שם: 'וזה מצוי מאד ש"כ" משתבשת ל"ב ו"ת" ל"ה" [בירושלמי כתוב 'בה']. שם הוא כותב: 'ובאמת מלה עלובה זו גרמה הרבה יגיעה ועמל למפרשים בכמה מקומות בירושלמי ע"י זה שבכל פעם שבשו אותה הסופרים באופן אחר... ובכן אנו מוצאים מליצה מיוחדת בירושלמי: אחרי שאלה ופתרון השאלה אומר לפעמים התלמוד כתי פשיטא לך... סוף דבר אין כאן לא בת ולא כת, לא כדי ולא כותי אלא יש כאן מליצה שלא עמדו עליה, ומן השמים הניחו לי מקום להרים מכשול מדרך הלומדים'. נציין שבהערה ארוכה זו אין ליברמן מזכיר את רי"ן אפשטיין.
33. כוונתו ככל הנראה ל-homoioteleuton, כפי שכתב: 'ושלשת המלים – דחני יין קוסס נשמטו ע"י דמיון הסוף (homoioteleuton)'. גם בהערה זו אין ליברמן מזכיר את רי"ן אפשטיין.
34. הגר"ש מרמז לתכניתו להוציא לאור פירוש על כל הירושלמי, כפי שכתב (כמה שנים לאחר מכן, בשנת תרצ"ה) בתחילת הקדמתו ל'הירושלמי כפשוטו' (עמ' ג): 'כשהתחלתי לפני שנים לסדר את החומר להוצאה חדשה של הירושלמי נתקלתי בקושיים גדולים מאד... ולפיכך החלטתי להוציא הערות ופירושים לשלשת הסדרים האחרונים של הירושלמי [כלומר, סדרים מועד, נשים ונוזיקין – ש"ג ומ"ב], כדי שאוכל להסתמך עליהם ולרמוז להם בקיצור בפירושי לסדר הראשון. (לעת עתה כוונתי להוציא רק סדר זרעים עם פנים הירושלמי)'. חשיבותו של החיבור 'הירושלמי כפשוטו' אינה מצטמצמת רק לפירוש שלוש מסכתות בירושלמי (שבת, עירובין ופסחים), לפי שיש לראות חיבור זה במסגרת רחבה הרבה יותר, כחלק מתכניתו של ליברמן לפירוש הירושלמי כולו. ראוי להדגיש שחיבור זה מסומן על ידיו כ'חלק ראשון, כך א'.
35. ראו למשל דברי תלמידו, פרופ' ח"ז דימיטרובסקי: 'זכורני מימי ילדותי, שהתהלכו בירושלים סיפורי אגדה על התמדתו המופלגת בלימוד ושינון התלמוד הירושלמי, עד שאמרו עליו: שלוש שנים רצופות היה לומד ירושלמי כל הלילות כשרגליו משוקעות בפיילי – ואני אומר בפיילי, משום שבאידיש, שבה שמעתי סיפור זה, אמרו: ער האט גיהאלטן די פיס אין אפיילע וואסר! – מלאה מים כדי להפיג את השנינה... (עמ' 42). ח"ז דימיטרובסקי, 'מפרשנות למחקר', לזכרו של שאול ליברמן, קובץ בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ד (להלן דימיטרובסקי, מפרשנות למחקר), עמ' 34–49.
36. ביטוי נפוץ ומכובד בספרות הרבנית. ביטוי זה מצוי רק בהתייחסות לגדולים אשר בארץ, ומשמעו: אני היודע את ערכך. (תורתנו לפרופ' אלחנן ריינר על הערה זו).

הערה: 1. כלומר לוקחים בחשבון את טירת טירחת החנווני ומה שהוא לוקח הרבה בבת אחת

2. אבל אין לוקחים בחשבון את זה שהוא קונה גם כמה מינים

3. בבת אחת. כי אין דרכו של בעה"ב כלל לקנות

4. מינים שונים בבת אחת. מש

5. ומ"ש [=ומה שכתבת] להגהה בירושלמי הנ"ל: אין אני יכול להגיה אותו

6. מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם)³⁷

7. בכולם כתוב כגירסתינו.

8. לשון התוספתא שהעתקתי היא לשון התוספתא שנדפסה הלוא לוקח בזול

מפני שני הטעמים ואין אני מחדש כאן [נרשם בהיפוך]

9. מכת"י עתיק (הוצ' צוקרמנדל עמ' 91) וגם הגרמ"ש³⁸ מעתיק תמיד ממנה.³⁹

המכתב כתוב על שני צדי הגיליון ב-35 שורות, ובשולי המכתב נוספה הערה אחת בת 9 שורות קצרות, שניתן להבחין בה שלושה חלקים: החלק הראשון (ש' 1–4), השלמה לדברים שבגוף המכתב; החלק השני (ש' 5–7), תשובה להערת החזון איש במכתבו לליברמן; והחלק השלישי (ש' 8–9), תשובת ליברמן לחזון איש, כנראה על שאלתו מנין הנוסח בתוספתא המופיע אצל ליברמן, שהוא שונה מן הנוסח המופיע בדפוסים.

על גיליון המכתב מופיעים מספר תיקונים והשלמות, נוסף להערה שנוספה בסוף המכתב. נראה כי ליברמן חזר והגיה את המכתב לאחר שכתבו, מחק והוסיף, שינה ותיקן עד שנה דעתו. בתחתית צדו השני של הגיליון מופיעה שורה אחת הפוכה, היתה לשורה הראשונה המופיעה באותו עמוד.⁴⁰ נראה כי הוא הפך את הגיליון בתחילה בכיוון ההפוך (מלמעלה למטה, ולא מימין לשמאל), והתחיל לכתוב בכיוון הפוך מהמקובל, כאשר שם לב לדבר, סובב את הדף והמשיך לכתוב את דבריו בכיוון הרגיל. מתוך כל אלו ניתן להסיק כי הדברים נכתבו באווירה רווית מתח; ליברמן, חוקר צעיר באותם הימים, ככן שלושים ואחת, ניצב איתן על דעתו והבנתו בפירוש הסוגיא אל מול בן דודו החזון איש, המבוגר ממנו בעשרים שנה, אשר כבר אז היה מקובל כאחד מגדולי הדור.

37. כפי שרשום בתחילת מחברתו 'על הירושלמי' (ברשימת ראשי התיבות, עמ' 6, ובצורה מפורטת בעמ' 46). כוונתו לכתבי היד: כ"י סקליגר 3, ליידין, ספריית האוניברסיטה Or. 4720; כ"י ותיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 133, ופירוש תלמוד ירושלמי לר"ש סיריליאנו, אוטוגרף, לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2822–2824 (Cat. Margoliouth 403–405).

38. הגאון ר' מאיר שמחה, בעל אור שמח.

39. בשו"ת אור שמח מופיעות שבע מאות שלושים ושש הפניות לתוספתא, אבל אף לא באחת מהן אוזכר שהמקור הוא ממהדורת צוקרמנדל. ליברמן, שהיה בקי גדול בתוספתא, ידע אלו מהמקורות המובאים שם מקורם במהד' צוקרמנדל.

40. ראו לעיל הערה 25.

מלשון המכתב ניכרים יחסי החיבה והקרבה המיוחדים ששררו בין הגר"ש לבין החזון איש. בפתח המכתב פונה הגר"ש אל החזון איש בכינויי חיבה – 'ב"ד [בן דודין] אהובי כנפשי הגה"צ ראי"ש'; ואף חתימת המכתב מעידה על ידידות והערכה – 'שלך אוהבך ומעריצך כערכך'. דעתו של החזון איש חשובה ויקרה ללבו של ליברמן, ועל כן הוא שוטח באופן מפורט את הנימוקים לשיטתו בהבנת הסוגיא.

כפי שצינו לעיל, ליברמן משיב במכתב זה למכתב ששלח לו החזון איש, ובו השיג על פירושו כמה השגות. כאמור, מכתבו של החזון איש אינו לפנינו, וכן אין בידינו אפשרות לשחזר את עמדת החזון איש מתוך חידושי, שכן בספר 'חזון איש' אין דיון של ממש בסוגיא זו. עם זה, אנו יכולים לנסות לשחזר את השגותיו מתוך מכתבו של ליברמן ונראה כי אלו היו השגותיו של החזון איש:

1. לפי ליברמן ב'על הירושלמי', הסוגיא מקשה (ש' 2 בסוגיא, ראו לעיל) כי אין להעלות על הדעת פדיון חיטים לפי ערכם של שעורים. באופן זה יש לומר כי לא ייתכן פדיון חיטים משוכחות לפי ערכן של חיטים גרועות, שהרי קיים ביניהן פער מחירים. ואם כן, כיצד נחה דעתו של הירושלמי בכך שהעמיד את החידוש בדברי הברייתא באיסור פדיון אגרו בשמתית – הרי גם זה פשיטא?!

2. היכן רמזו הסברו של ליברמן בדברי הירושלמי? הרי הניסוח בירושלמי ברור: '[אין] פודין מן החיטין על השעורין' – ולפי ליברמן היה הירושלמי צ"ל: 'אין פודין חיטין במחיר שעורין'.

במכתבו לחזון איש משיב ליברמן בקצרה להשגות אלו. הוא מנתח את הסיבות הגורמות לפער שבין עלות הסחורה לחנווני לבין מחירה ללקוח, ומסביר כי במחיר המוצר שהלקוח משלם, גלומים שלשה מרכיבים:

1. מחיר הסיטונאי, העלות שבה רכש החנווני את המוצר.
2. כמות העבודה, הטרחה והעמל שהשקיע החנווני בקנייה, בהובלה ובמכירה (ש' 6).⁴¹

3. התאמת ההיצע לביקוש הצרכן (ש' 8–12) – במקרה של החנווני, קיים איזון בין האינטרס של החקלאי לבין האינטרס של החנווני, וההתאמה הקיימת בין טיב הסחורות וכמותן שמספק החקלאי ובין צרכיו של החנווני פועלת בכיוון הורדת המחירים. החנווני קונה סחורות מסוגים שונים ואינו מקפיד דווקא על סוג מסוים, לעומת הצרכן הפרטי שדורש את התאמת המוצר להעדפותיו, בהתאם לצרכיו המיוחדים.

לאור תובנות אלו מסביר ליברמן כי לולא דברי הברייתא,⁴² היה מקום לקביעה כי 'שער הזול' פירושו המחיר שבו קונה החנווני את המוצר, שהוא זול יותר בשל הסיבות שמנינו לעיל (ב', ג'). דהיינו, אלמלא הברייתא היינו עלולים לחשוב שההבדל בין מחיר השמתית

41. בהערה מוסיף ליברמן כי יש לשקלל גם את ההשקעה שמשקיע החנווני בקניית כמות סיטונת.

42. וראו גם משנה במעשר שני פ"ד מ"ה.

ומחיר האגרו נובע מהשפעת צורכיהם הייחודיים של הצרכנים, ולכן אין להתחשב בקביעת ערך הסחורה.

ליברמן מחדש כי אמנם בקביעת 'שער הזול' אין צורך להתחשב במרכיב הטרחה של החנווני, אך יש לשקלל במחיר את השפעת העדפותיו המשתנות של הצרכן. מסיבה זו אין לפדות אגרו במחיר שמתית. טעם ההבדל נעוץ בכך שקביעת 'שער הזול' מאפשרת לקזז ממחיר הסחורה את הערך המוסף של עלות עבודתו של החנווני, אך אינה מתחשבת בערך השולי המתווסף בעטיים של העדפות הצרכן. מכאן שקיים הבדל עקרוני בין האיסור לפדות חיטים בערך של שעורים – שהוא פשיטא, לבין פדיון אגרו בערך של שמתית, שאינו פשיטא כלל וכלל, אלא נלמד ומתחדש בדברי הברייטא.

לטענתו השנייה של החזו"א, שביאורו של ליברמן אינו מתיישב עם לשון הסוגיא, עונה ליברמן כי דרכו של הירושלמי לנקוט ניסוח מקוצר ותמציתי: 'ולשון הירושלמי מדויקת כי הירושלמי תמיד מקצר... וכן גם כאן על השעורין פירושו על מחיר השעורין על מחיר החטים, וכן גם רגיל מאוד בירושלמי שאגב חצי הראשון של המאמר בא גם חצי השני באשגרה, כידוע' (ש' 14–16).

החזו"א הוסיף כנראה הערה נוספת, שבה הציע להגיה את נוסח הירושלמי. יש לשער כי הוא התכוון להגהת הגר"א שבמקום 'אין פודין מעשר שני אלא במין על מינו', גרס על-פי המשך הירושלמי שם: 'אין קובעין [כלומר, אין מפרישים] מעשר שני אלא במין על מינו'. לפי גרסה זו הירושלמי כלל אינו עוסק בפדיון מעשר שני אלא בהפרשת מעשר שני, וממילא נופלות כל קושיותיו של ליברמן. הגהה זו של הגר"א מתאימה לשיטתו, שהרי החזו"א כנראה נטה לדברי הראב"ד נגד הרמב"ם שאסור לפדות פירות על פירות.⁴³

עד כאן ראינו כי ליברמן העלה מספר שיקולים מתחום הכלכלה לדחיית השגותיו של החזו"א. בהערתו שבסוף המכתב הוסיף ליברמן שיקול פילולוגי (ש' 5–7): 'ומ"ש [ומה שכתבת] להגהה בירושלמי הנ"ל: אין אני יכול להגיה אותו מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם) ככולם כתוב כגירסתינו'.

יש לציין כי למרות שהחזו"א קיבל את פסיקת הגר"א והכריע נגד הרמב"ם, הוא עצמו נמנע מלהסתמך על הגהת הגר"א (אולי בהשפעת ליברמן) ואף נשאר בצ"ע: 'למה אצטריך לאשמעין במ"ש הלא הוא בכלל שאר תרומות ומעשרות'. את השפעת מכתבו של ליברמן ניתן לזהות בפרט נוסף, החזו"א אימץ בספרו את טענתו של ליברמן כי המילים 'דלא כן מה נן אמרין' הנראות לכאורה כקושיה, 'זה בא רק דרך ביאור ולא בדרך קושיא'.⁴⁴

43. וראו בביאור הגר"א, יו"ד סי' רצד, ס"ק כד, שהגר"א מגיה 'מפרישין'. אין נפק"מ בין שתי ההגהות של הגר"א, אך הגרסה 'קובעין' מסתייעת מהמשך הסוגיא.

44. מילים אלו מופיעות בדברי החזו"א, זרעים, דמאי, סי' ג ס"ק ח, בני ברק תשל"ג, דף י"ע"א, וביתר הרחבה: 'אינו קושיא דלא שמעין עדיין דאסור על אינו מינו אלא מפרש'. ופרט מעניין נוסף: אחיינו של החזו"א, הרב חיים שאול גריינימן, כיוון לקושייתו של ליברמן ('אין זה דרך חילול') וכדודו העיר אף הוא שלפי הגהת הגר"א 'אתי שפיר' – ראו חידושים וביאורים, זרעים, בני ברק תשס"ה, עמ' שנא.

אם נתבונן היטב בכתב־ידו של ליברמן נראה כי הוא נכתב בכובד ראש ובהתחבטות רבה. דעתו של החזו"א היתה חשובה לו, והוא חפץ במכתב זה לשכנע אותו שיסכים לפירוש שהציע. לפיכך אפשר אולי להציע הסבר למחיקות ולהערות שבגוף המכתב.

בתחילה מכתבו פותח ליברמן באמירה המעידה על נחישות וביטחון מלא בעמדתו: 'לא אוכל לחזור מפירושי, כי לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי'. השורות הראשונות כתובות בכתב ברור ונקי בלא מחיקות. בשורות 8–9 הוא חזר ותיקן את נוסח דבריו. בש' 8: כתב 'וברור הדבר שבין שני מיני חטים ו' (לבנה וכהה) אין כמעט שום הבדל'. לאחר מכן מחק בשורה זו את המילים 'כמעט שום' ורשם 'אין הבדל גדול במחיר'. ועולה השאלה, מדוע פסל את הנוסח הראשון, 'אין כמעט שום הבדל', ובחר בנוסח השני שלכאורה אין שוני משמעותי בינם? בש' 9 הוסיף בין השיטין: '(ממשנן) ב"ב פ"ה אין סתירה לדברי'. סתם ולא פירש! ליברמן חש ככל הנראה כי אפשר שטיעונו לא יעמוד במבחן דחיית השגות החזו"א, שהרי מהמשנה בבבא בתרא, שהוא עצמו מכוון אליה, עולה לכאורה ההפך,⁴⁵ ולמרות זאת ליברמן קובע בש' 9 כי ממשנה זו אין סתירה לדבריו. אף שאיננו חוקרי כליות ולב, אנו מבחינים בהמשך המכתב בסימנים ברורים לניסיונותיו לתרץ את הסתירה בשלבים שונים. בשלב הראשון מבהיר ליברמן את דבריו 'אין כמעט שום הבדל' (ש' 8). אמנם קיים הבדל איכותי בין שני הסוגים, אך הוא אינו משמעותי. הגורם הכלכלי – 'היצע וביקוש' – הוא הקובע, ואילו ההבדל האיכותי בין המינים הוא שולי ואינו משפיע על המחיר.

ייתכן שבמהלך כתיבת הדברים חש שלא בנוח עם טיעון זה, ותיקן את דבריו: 'אין הבדל גדול במחיר'. כלומר, אמנם קיימים הבדלי איכות המשפיעים על המחיר, אך ה'הבדל הגדול' נגרם בשל גורם אחר והוא הגורם הכלכלי – 'היצע וביקוש'. כנראה שגם תיקון זה לא סיפק אותו, שהרי קיים גם גורם נוסף המגדיל את פער המחירים בין האגרו לשמתית, ולאחר הכל חלק מהפער נגרם גם בשל הבדלי האיכות.

בש' 18 טבע ליברמן מושג חדש, שלא השתמש בו קודם – 'מחיר כללי'. באמצעותו הוא מסביר כי בשל הבדלי הטיב אכן לא היה מקום לטעות ולסבור שיהיה מותר לפדות אגרו במחיר של שמתית, אבל הואיל ונוסף להבדלי הטיב קיים גורם נוסף, המשפיע על פער המחירים, אפשר היה לחשוב בטעות שיהיה מותר לפדות אגרו 'במחיר הכללי'.⁴⁶ על-פי רעיון זה מסביר ליברמן שהיה מקום לסבור שיהיה מותר לחלל אגרו או שמתית ב'מחיר הכללי' (ולא בערך הנקוב של הסוג הגרוע), בהתאם לכלל שפורדן כשער הזול, ובאה הברייתא

45. לשון המשנה היא: 'מכר לו חטים יפות ונמצאו רעות הלוקח יכול לחזור בו רעות ונמצאו יפות מוכר יכול לחזור בו רעות ונמצאו רעות יפות ונמצאו יפות אחד מהם יכול לחזור בו שחמתית ונמצאת לבנה לבנה ונמצאת שחמתית... שניהם יכולין לחזור בהן'.

46. מחיר ממוצע שאותו משלם החנווני כשהוא קונה כמות גדולה של חיטה הכוללת סוג טוב וסוג גרוע. בדרך זו מקוזזת השפעת הבדלי האיכות של שני הסוגים, אך עדיין משתקף הפער הנובע מכוחות השוק של היצע וביקוש וכן מהעובדה שהמחיר משקף גם את השקעת הזמן והעבודה של החנווני.

ומחדשת שאף זה אסור, מפני ששער הזול אמור לשקף רק את הקיזוז של ערך העבודה של החנווני ולא את התוספת הנגרמת מכוחות השוק.

ובלשונו של ליברמן: 'וע"ז מבאר הירושלמי: "לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית" וכו', כלומר, אם יש לו רק אגרו אסור לו לפדות על-פי המחיר הכללי (כי המחיר הכללי מתייחס לחיטה רגילה ולחיטה גרועה, שחמתית).

התנסחותו של ליברמן במכתב זה שונה מסגנונו המחקרי הרגיל, ואף השיקולים המופיעים במכתבו זרים לסגנונו. הדוגמאות מעולם הכלכלה המובאות במכתב לא הופיעו ב'על הירושלמי' ואף לא הובאו בכתביו המאוחרים אשר נגעו בסוגיא זו.⁴⁷ הנימוקים הם נימוקים למדניים, ליברמן והחזון איש יושבים כביכול כשני תלמידי חכמים הלומדים יחדיו את סוגיית הירושלמי בעניין פדיון מעשר שני ומשיגים זה על זה. רק בהערה שבסוף דבריו מוסיף ליברמן נימוק מהתחום הפילולוגי, 'אין אני יכול להגיה אותו [את הירושלמי] מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם) בכולם כתוב כגירסתינו'.⁴⁸

ליברמן פותח את המכתב בהכרזה כי לא יוכל לחזור בו מפירושו בנימוק כי 'לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי'. כל היודע ומכיר את כתביו של ליברמן יודע שאמירה זו אינה ריקה מתוכן כאשר היא יוצאת מפיו של חוקר דגול זה, שמימיו לא חשש לחזור בו מפירושו במקום שסבר כי טעה.⁴⁹ באופן אישי, דבר זה הובהר לנו (המחברים, ש"ג ומ"כ) ביותר כאשר באנו להוציא מהדורה חדשה לספרו, 'ירושלמי כפשוטו'. הספר יצא לאור בשנת תרצ"ה (1934) בהוצאת 'דרום', וכשישים שנה לאחר צאת המהדורה הראשונה הוצאנו בשנת תשנ"ה (1995) מהדורת צילום. דא עקא, שלא טרחנו אז לבדוק את העותק הפרטי של ליברמן הנשמר בספריית ליברמן שב'מכון שוקן למחקר היהדות' בירושלים, אלא הדפסנו את הספר כמהדורת צילום מעותק רגיל שהיה בספרייה – מהדורה שאזלה לפני כחמש-עשרה שנה. ברבות השנים רבו לומדי הירושלמי, ורבים פנו וביקשו לרכוש את הספר, משום כך בחנו את האפשרות להוציא מחדש מהדורת צילום נוספת. בשיחה בינינו העיר מנחם כ"ץ, שלפי מיטב ידיעתו קיים עותק של הגר"ש של ספרו 'הירושלמי כפשוטו' ובו הרבה הערות ותיקונים וראוי להוציא לאור את הספר מעודכן ומתוקן⁵⁰ (תמונה 1).

47. ש' ליברמן, תוספת ראשונים א, 'ירושלים תרצ"ז' (1937–1939) (להלן ליברמן, תוספת ראשונים), עמ' 108; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ב, 'ירושלים תשנ"ג' (1993) (להלן ליברמן, תוספתא כפשוטה), עמ' 751.

48. ראו לעיל, הערה 37.

49. ראו את תחילת דברי הסיום של הר"ש ליברמן ביום עיון למלאת לו שמונים שנה, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים 1991, עמ' 623. וכן עיינו בדבריו של מאיר בר-אילן, M. Bar-Ilan, 'Saul Lieberman: The Greatest Sage in Israel', *Saul Lieberman (1898–1983): Talmudic Scholar*, Meir Lubetski, ed., New York 2002, pp. 82–87. וראו עוד אצל פרשל, ביוגרפיה, עמ' 6–7.

50. ראו לדוגמה תמונה 1, בעמוד 287, צילום מ'הירושלמי כפשוטו', עם הוספות ותיקונים, ערך מנחם כ"ץ, ניו יורק וירושלים תשס"ח (2008).

ליברמן לא היסס כאמור לחזור בו במקום ששגה, והתעקשותו כי הצדק עמו בפירוש הסוגיא היא התעקשות כנה ואמיתית. חוקר צעיר זה לא היה מוכן לסגת מעמדתו אפילו מול החזון איש, ועל אף היחס החם שרחש לבן דודו, הוא לא ויתר על אמיתתה של תורה. גם כאשר שב לדון בסוגיא זו בכתבים מאוחרים יותר, הוא חזר על הבנתו זו בפירוש הסוגיא בלא כל הסתייגות. ברם, ניתן בכל זאת לזהות כי חל שינוי מסוים בדברי ליברמן ביחס לפירושה.

כפי שהזכרנו לעיל בשולי הדברים (לעיל עמ' 270–271), פירושו של ליברמן שולל את הבנת הרמב"ם. הרמב"ם פסק כי 'לא יחלל ממין על שאינו מינו'. בדבריו ב'על הירושלמי' (תרצ"א), הוא תמה על אופן הבנת הרמב"ם את הסוגיא: ⁵¹ 'וזה תמוה מאוד... ודברי הרמב"ם שלכתחילה אסור לחלל ממין על שאינו מינו צע"ג [צריך עיון גדול]'. לעומת זאת, כאשר חזר והזכיר את הבנתו בסוגיית הירושלמי ב'תוספת ראשונים' (תרצ"ז), ⁵² לא הזכיר כלל את שיטת הרמב"ם, ו'בתוספתא כפשוטה' (תשט"ו) ⁵³ הזכיר את שיטת הרמב"ם, אך הפעם נימק את טעם דברי הרמב"ם וכתב: 'ומסתבר שדברי הר"מ [רבנו משה, הרמב"ם] שם אינם מיוסדים על הירושלמי כאן, אלא שהיתה לו גירסת ד [דפוס] בתוספתא שביעית פ"ז [ה"ג]'. יוצא אפוא כי הגר"ש לא חזר על ביקורתו הנוקבת כלפי הרמב"ם, אף על-פי שלא חזר בו מביאור הסוגיא. בפעם השלישית שציין את שיטת הרמב"ם מצא ליברמן פתח לתרץ את דברי הרמב"ם בכך שהסתמך על נוסח מסוים.

לקראת סוף המכתב, בפסקה שלפני האחרונה, ליברמן מתייחס אל מורו ורבו הרי"ן אפשטיין. החזון איש ביקר את ליברמן על כך שכונה את אפשטיין 'מורי' במחברתו 'על הירושלמי'. ⁵⁴ הגר"ש מגן על מורו פרופ' אפשטיין ומצהיר כי הוא 'יהודי ירא וחרד, מאמין,

51. ליברמן, על הירושלמי, עמ' 27.

52. ליברמן, תוספת ראשונים.

53. ליברמן, תוספתא כפשוטה.

54. אפשר למצוא כמה מקומות ב'על הירושלמי' שבהם כינה ליברמן את אפשטיין מורו או רבו. בדיונו על ציוני הלכות שבירושלמי שלא במקומם, בעמ' 12, כותב הגר"ש כך: 'ומורי הפרופיסור י"נ אפשטיין העירני, שלפעמים מסרסים המפרשים את הסוגיא בתלמוד שלא בצדק, מפני שלא עמדו על זה שלירושלמי היה סדר אחר במשניות (כידוע, המשניות שלפנינו בירושלמי אינן משניות הירושלמי והסופרים העתיקים מקובצים שונים, ואין כאן המקום להאריך בזה)... והדברים האלו ראויים לתשומת לב מיוחדת כי הלא הרבה יותר פשוט לשער (במקום שמתקבל על הדעת) כי לירושלמי היה סדר אחר במשניות... מלסרס את הסוגיא'. פעם שנייה בעמ' 23: 'ובדקתי בכי"ל אצל מורי הפרופ. י. נ. אפשטיין בכל ארבעת המקומות האחרונים שהבאתי והנה הגירסא שם ממש כמו בדפוסים'. בפעם השלישית, בעמ' 35: 'והעיר לי מורי הפרופ. י. נ. אפשטיין שלפי הערתי צריכים להגיה גם בב"ב...'. ברביעית, חוזר ליברמן ומזכיר את הרי"ן אפשטיין בעמ' 47, בדבריו על השוואת כתבייד בכלל ועל כ"י לידן בפרט, ובשולי הדף הוסיף בהערה: 'אעיר אגב אורחא שבמקרה בדקתי את צלום הכת"י הזה אצל מו"ר הפרופ. י. נ. אפשטיין ומצאתי כתוב וכו' (ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ). בפעם החמישית שהזכיר ליברמן בחיבור זה את הרי"ן אפשטיין היא בצד ב' של דף הפתיחה לקובץ נוסחאות מכתבייד רומא לירושלמי מסכת סוטה (עמ' 54), שהוא חלק ב של החוברת 'על הירושלמי', ושם הוסיף דברי תודה ברמיזת לשון: 'הנני חייב תודה למו"ר שפתח לי תחילה הפרופ. י. נ. אפשטיין נ"י ירושלם בעד זה שנתן לי האפשרות להשתמש לפעמים בכת"י הירושלמי'.

מדקדק במצות (ש' 27 במכתב), וכי הוא לימדו 'תורה אמיתית, ולא מדרך המשכילים' (שם, ש' 28). דברים אלו חשובים ביותר להבנת מערכת היחסים ששררה בין שני חוקרים דגולים אלו, ובדברינו הבאים נבקש להרחיב בעניין זה.

הרי"ן אפשטיין היה מחלוצי המחקר המדעי של הספרות התלמודית,⁵⁵ תלמיד חכם מופלג, שישב על התורה והתרחק מהבלי העולם.⁵⁶ הוא עמד בראש המכון למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית מאז היווסדו בשנת תרפ"ה (1925), ונאבק במגמות שביקשו להפוך את המכון למדעי היהדות לבית מדרש לרבנים.⁵⁷ עוד בטרם הסכים לקבל את מינויו בירושלים, הוא ביטא את דעתו הנחרצת במכתב למאגנס מאוגוסט 1924: 'אני נכון בפרינציפ לקבל משרה למקצוע שלי ב"אינסטיטוט למדעי היהדות"... בתנאי שיהיה באנסטיטוט זה חופש מדע ושיהיה מכון למדעי היהדות ולא סמינר לרבנים, שחרב מתהפכת עומדת על פתחו ואינה מניחה ל"בקורת שתכנס בו"'.⁵⁸ אפשטיין סבר שהוראת התלמוד במכון למדעי היהדות מכוונת להביא את התלמיד לידי הבנת התלמוד על יסוד השיטה ההיסטורית בלשנית, מתוך השוואת המקורות וביקורת נוסח המקורות,⁵⁹ וראה את נקודת הכובד של הלימוד בסמינריונים שבהם נידונות בפרוטרוט מסכתות המשנה והתוספתא, התלמוד הבבלי והירושלמי. המקצועות שאפשטיין לימד באותן השנים היו מבואות לחקר המשנה והתלמוד (בבלי וירושלמי).

אפשטיין העריך מאוד את תלמידו ובמכתב שכתב אל י"ל מאגנס (כנראה בשנת תרפ"ט) הוא ציין כי 'ליברמן הוא באמת יוצא היוצאים מן הכלל'.⁶⁰ אכן, ליברמן היה תלמיד מסור אשר למד בשקידה וגילה יכולות מרשימות. עם השנים הוא העמיק את עיונו, הרחיב את

(ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ). ובפעם השישית, בעמ' 61, הערה 36: 'לפי דברי מו"ר הפרופ' י. נ. אפשטיין צריכים לגרוס "ר' ישמעאל" קודם "בבלי" וצ"ל לפי זה: אשכח תני ר' ישמעאל בכלי חרש חדשה אית תניי וכו' והירושלמי מכין לספרי נשא פי' י" (תמונה 2, להלן, עמ' 288).

55. ביוגרפיה על הרי"ן, ראו לעיל הערה 3.

56. ראו מכתבו של ש"י עגנון לרי"ן משנת תרע"ח (1918): 'הנני מבטיחך כי יקרת לי מאוד, וכשאני נזכר בך היאך אתה יושב על התורה והעבודה ולבך רחוק מהבלי העולם – הנני מקנא בך קנאה טהורה'. מצוטט אצל מ' אפשטיין, ביוגרפיה, עמ' 26.

57. ראו שם, עמ' 85, ציטוטים ממכתבים בעניין זה לא' אלבוגן תרפ"ו (1926), ותשע שנים לאחר הקמת המכון למדעי היהדות, את מכתבו לי"ל מאגנס תרצ"ג (1933), 'הרבנים שלנו השתדלו זה תשע שנים להפוך את המכון לבית מדרש לרבנים ואני – כן – אני עמדתי כל הזמן בפרץ'.

58. ראו שם, עמ' 36. ועיינו עוד בדבריו של ש' גליק, 'על היזמה להקים בית מדרש לרבנים במסגרת האוניברסיטה העברית', מברסלאו לירושלים, בעריכת ג' מירון, ירושלים תשס"ט, עמ' 252–271 ובייחוד בעמ' 257.

59. האוניברסיטה העברית בירושלים: התהוותה ומצבה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 29. מובא גם אצל מ' אפשטיין, ביוגרפיה, עמ' 41.

60. מ' אפשטיין, שם, עמ' 95.

בקיאותו בתלמוד, והחל ליישם ביתר שאת את הכלים הפילולוגיים שרכש מרבו. ואומר על כך תלמידו ח"ז דימיטרובסקי:⁶¹

לאחר "על הירושלמי", שעדיין נשמעים בו הדים חזקים משיטת החקירה הכללית בירושלמי, שריחפה בין כותלי האוניברסיטה בחדר לימודו של מהרי"ן אפשטיין, מתחיל החכם לפרסם מחרזות של הערות לירושלמי בשם "תיקוני ירושלמי", שהופיעו כמעט בכל עשרת הכרכים הראשונים של "תרביץ"... והנה, שתי עובדות בולטות בתיקונים אלו. הראשונה – השפעת המיתודה הפילולוגית של אפשטיין... והשנייה – מהלך התהוותם של התיקונים כרוך בתהליך הלמידה של הירושלמי: התיקונים מפוזרים על פני כל הירושלמי מתחילתו ועד לסופו, וסדרם משקף לימוד רצוף מהלכה להלכה. יתר על כן, בתיקונים המאוחרים יותר הולכת ומתבלטת יותר ויותר, כמעין התבגרות, הרגשה של עצמאות והשתחררות ממרותו של הרב; ומזדקרים יותר ויותר הבקיות והשלטון בכל מרחבי התלמוד הירושלמי, ואף אופקיהם ותוכנם של התיקונים מתרחבים והולכים.

ליברמן למד ממורו, אך גם היה עצמאי ובקיא בפני עצמו. מעניינת העובדה כי מחקריו של אפשטיין אשר עסקו בתורת ארץ-ישראל פורסמו כולם (למעט אחד) בשנים תר"ץ–תרצ"ה, בדיוק אותן השנים שבהן ליברמן החל להתרכז ולשקוד על תורת ארץ-ישראל.⁶² קשה שלא להתרשם כי אפשטיין וליברמן עסקו בד בבד בנושא תורת ארץ-ישראל. השניים השפיעו זה על זה, ולעתים אף חלקו זה על זה, ונראה כי הייתה הפרייה הדדית בין השניים.⁶³

61. דימיטרובסקי, מפרשנות למחקר, עמ' 42–43.

62. יש להעיר כי אפשטיין החל במחקר פילולוגי של כ"י לידן של הירושלמי שנים קודם לכן, בשנות העשרים, זמן קצר לפני שעלה ארצה ונתמנה לחבר בסגל האוניברסיטה העברית. ראו על כך בדברי אפשטיין במאמרו 'מדקדוקי ירושלמי': 'זוה לי עשר שנים (מיום שזכיתי לראות כ"י זה ולהשתמש בו), שאני מבליט בכל הזדמנות [וכאן, בהערה 2 הוא מפנה לספרות שלו, החל בשנת תרפ"ד (פירוש הגאונים לסדר טהרות)] את ערכו של כ"ל לתיקון נוסחאות הירושלמי...'. רי"ן אפשטיין, 'מדקדוקי ירושלמי', תרביץ ג–ד (תרצ"ד), עמ' 257–272 (הופיע גם במחקרים בספרות התלמוד ובלשוונות שמיות ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 291). וראו גם עדות תלמידו ע"צ מלמד בהערה בספרו, 'י"א אפשטיין וע"צ מלמד, מבואות לספרות האמוראים: בבלי וירושלמי, ירושלים ותל אביב תשכ"ג (להלן אפשטיין ומלמד, מבואות לספרות האמוראים), עמ' 337: 'מו"ר זצ"ל עסק ב'דקדוקי ירושלמי' אלה בשנים תרפ"ד–פ"ה, ועל תיק כתב היד מצאתי רשום בכתב-ידו: כ"י לידן... X.24.11. וכן עיינו בדברי י' זוסמן במאמרו 'כתב-יד לידן של הירושלמי', בראילן כ"ז–כ"ח (תשנ"ה), עמ' 208, הערה 17: 'אפשטיין עצמו טיפל בנוסחאות כתב היד באופן שיטתי ויסודי כבר בשנת תרפ"ד...'. נוסף לזאת, אפשטיין שקד בשנים אלו על כתיבת ספרו מבוא לנוסח המשנה (לעיל הערה 10), הכולל הערות רבות וחשובות בתלמוד הירושלמי.

63. ליברמן ואפשטיין ניהלו מעין דר-שיח מעל דפי 'תרביץ' בשנים תרצ"א–תרצ"ה. ראו: ש' ליברמן, 'תקוני ירושלמי', תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 111, 237, וראו שם, 'י"א אפשטיין, עמ' 241–243 (הופיע גם במחקרים בספרות התלמוד ובלשוונות שמיות ב, תשמ"ח, עמ' 273–274). וראו עוד ש' ליברמן,

המחקר המשותף נשא עמו אף מתחים ותחרות.⁶⁴ אפשטיין, הפרופ' בעל המעמד, חקר בעצמו את כתבי-היד החשובים יותר, כגון שרידי הירושלמי, כלומר קטעי הגניזה של הירושלמי, ונראה כי הוא מנע מליברמן גישה שוטפת ותדירה לכתבי-היד, כפי שעולה מדברי ליברמן.⁶⁵ ליברמן, אולי ביוזמת אפשטיין, חקר את כתב-יד רומי, הידוע ככתב-יד ירוד ומשובש, ואפשר ששמץ של רוח 'קנאת סופרים' עברה בין הרב לתלמידו. הנה בא לו ליברמן, שהיה צעיר מרבו בעשרים שנה, בשנת תרפ"ט, לאחר כשנה וחצי של לימודים באוניברסיטה, מקדים את רבו ומוציא לאור את 'על הירושלמי'.

כשם שראינו לעיל כי ליברמן לא חשש לחלוק על בן דורו החזון איש, כך לא חשש להתעקש על עמדותיו כנגד מורו. מן המפורסמות הוא כי לא קיבל את דעתו של אפשטיין בנוגע למקום חיבור ירושלמי נזיקין (קיסרין). ליברמן הביע את דעתו בנושא לראשונה במוסף תרביץ ב (תרצ"א), ורק לאחר מותו של אפשטיין נתפרסמה דעתו החולקת של אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות האמוראים' שערך תלמידו, ע"צ מלמד.⁶⁶ ליברמן הגן על עמדתו בספרו 'ספרי זוטא',⁶⁷ שם התבטא כנגד הרי"ן אפשטיין: 'עכשיו נשאלת השאלה, אדם גדול, אבי המחקר של המדע התלמודי המדויק, מה ראה לכתוב מה שכתב' (ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ).⁶⁸

על היחסים המורכבים בין 'הני תרי צנתרי דדהבא', הגר"ש ליברמן והרי"ן אפשטיין, כבר העיר אביעד הכהן במאמרו 'התנא מניו יורק'.⁶⁹ ממכתב שהביא שם⁷⁰ עולה כי גבה טורא ביניהם לאחר שליברמן גלה לחו"ל ב-1940, בעקבות מכתב פיטורין מהאוניברסיטה העברית. דומה שאזכורי אפשטיין המובאים ב'על הירושלמי' (ראה לעיל, הערה 54) ומכתבו של ליברמן לחזון איש מצביעים על יחסו המורכב קמעא של ליברמן לאפשטיין, עוד מתרפ"ט, כשהיה ליברמן בראשית דרכו ולמד לפניו באוניברסיטה. הוא אמנם מוקיר את רבו על שפתח

'פירורים ירושלמיים', תרביץ ו (תרצ"ה) עמ' 234–235 (הופיע גם במחקרים בתורת ארץ-ישראל, תשנ"א, עמ' 215–216); י"נ אפשטיין, 'לפירורים ירושלמיים', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 236–237 (הופיע גם במחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, שם, עמ' 270–271).

64. ראו לדוגמה ר"ש ליברמן, תוספתא מהד' צוקרמאנדל, עם תשלום התוספתא, ירושלים תש"ל, עמ' 9: 'הארכתי בזה כ"כ הרבה מפני שראיתי לרי"ן אפשטיין שכתב בס' היוכל לכבודו של הרמב"ם (תרביץ ש"ו עמ' 133): "בכל אלה הטעוהו זכרונו הגאוני להרמב"ם ונתחלפה לו ברייתא שבבבלי בספרי או בספרא"'.
65. ראו לעיל הערה 54.

66. אפשטיין ומלמד, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 279–287.

67. ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח, בפרק 'תלמודה של קיסרין', עמ' 125–139.

68. בדבריו אלו של ליברמן יש כנראה שימוש ורמיזה למדרש תנחומא לפרשת קרח (סי' ה): 'וקרח שפקח היה מה ראה לשטות הזו?'

69. א' הכהן, 'התנא מניו יורק' – ממכתבי הרב פרופ' שאול ליברמן, מדעי היהדות 42 (תשס"ג–תשס"ד), עמ' 289–302.

70. שם, עמ' 293–294; וראו שם, הערה 11 שבעמ' 294.

לפניו צוהר למחקר התלמודי מחד גיסא, אך מאידך הוא לא נמנע מלהעיר על אפשטיין 'שנתן... האפשרות [רק] לפעמים'⁷¹ לעיין בכתב-היד של הירושלמי.

מכתב הפיטורין שקיבל ליברמן בח' בניסן תרצ"ז (17.3.1937) החריף את המתח בין השניים. אין זה סביר כי אפשטיין, שהיה דמות סמכותית וכבדת משקל באוניברסיטה העברית באותם הימים,⁷² לא היה מעורב בעניין, ובוודאי יכול היה למנוע את כתיבתו.⁷³ טעמים שונים נאמרו באשר לפיטורי ליברמן מן האוניברסיטה, ואולי אפשר לשער כי הפיטורין נבעו מחששו של אפשטיין לעירוב מדע ותורה.⁷⁴ אפשטיין היה נחוש בדעתו שלא לאפשר בשום פנים ואופן לערב בתי מדרש עם האוניברסיטה העברית, ועמד כנגד כוחות ולחצים שפעלו מחוץ לאוניברסיטה. ייתכן כי חשש שעמדתו של ליברמן גמישה יותר בנושא. ליברמן נפגע קשות ממכתב הפסקת העבודה שקיבל ממר ש' גינצברג, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה, ושמץ מהפגיעה מבצבץ במכתבו לזלמן שוקן, יו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה, מכ"ב בניסן מוצאי שבת של אסרו חג של פסח (5 באפריל 1937), המובא להלן (תמונה 3).⁷⁵ פרשה זו דהדהדה זמן רב בין כותלי האוניברסיטה. היו בין חשובי החוקרים שביקשו לרכך את החלטת האוניברסיטה. בארכיון שוקן שבספריית מכון שוקן למחקר היהדות מצאנו העתק מתשובת זלמן שוקן לגרשם שלום מיום 26 במאי 1940 (שלוש שנים לאחר הפיטורין), שביקש ממנו לבחון את פרשת המכתב שפגע קשות בליברמן, וזלמן שוקן השיב לו:

לאחר שיחתנו בענין מר ליברמן עיינתי בחליפת-המכתבים בדבר חסול המכינה הגבוהה לתלמוד בשנת תרצ"ז. מתוך עיון זה נתבררו הדברים לקמן: ... על מכתב זה קבלנו תשובה ממר ל. אשר בה הוא כותב כדברים הללו: "סגנון ממין זה הוא כנגוד לנמוסים המקובלים במוסדות אקדמיים..." לא היתה כל הצדקה למכתב שכזה,

71. ש' ליברמן, על הירושלמי, עמ' 54.

72. לתיאור מקומו המכריע של אפשטיין בעיצוב דמות האוניברסיטה העברית עיין ב'תולדות האוניברסיטה', עמ' 476–486.

73. למרות שעל-פי הפרוטוקול משיבת הנהלת האוניברסיטה העברית מיום 25 בפברואר 1937, המוזכר בספרם של שוחט וספיר, שאול ליברמן, בעמ' 92, הערה 44, אפשטיין התנגד למהלך.

74. עיין במכתבים המובאים אצל מ' אפשטיין, ביוגרפיה, עמ' 85, וכן בדברי י' זוסמן, שם, הערה 72.

75. על מכתב זה הגיב ש' גינצברג במכתבו לזלמן שוקן ביום 22 באפריל 1937: א – ליברמן מצטט את הפסקה האחרונה של מכתבי כאילו היה זה המכתב כולו, וע"כ, כמובן, מזייף הוא את העובדות. ר"פ העתקת המכתב בשלמותו לשם השוואה. ב – מכתבי הוא לפי דעתי בהחלט מנומס – אם גם פורמלי – ומתאים למנהגים אדמיניסטרטיביים. כנראה ה' ליברמן נרגש לרגלי חסר במכתבי של הבעות תודה ומחמאות הרגילות. אולם הוא לא הבין, כנראה, שזהו מכתב של הודעה מוקדמת על גמר שרותו הדרוש, לפי החוק, כמה חדשים למפרע. מקום למחמאות הוא מכתב בשעת עצם גמר השרות, ומכתב כזה צריך לצאת, לפי עניות דעתי, לא מן המשרד אלא מהדקן. ג – אלו היה ה' ליברמן נשאר באוניברסיטה הייתי נאלץ להגיש תלונה רשמית על הבטויים שהוא מרשה לעצמו בנוגע לאדמיניסטרטור... אולם מכיון שה' ליברמן עוזב את האוניברסיטה, אינני מעוניין לא בדעתו על מדת תרבותי – ולא במדת תרבותו הוא'. חתום: ש. גינצברג (כ"י 054/23, ארכיון שוקן).

וחושבני שהאוניברסיטה נהגה אח"כ כלפי ליברמן לפנים משורת הדין' (כוונתו היא לתשלום הפיצויים).⁷⁶

מכתבו של אפשטיין אל שוקן בעניין ליברמן בולט בהיעדרו. היחסים האמביוולנטיים המתגלים לפנינו⁷⁷ חושפים מערכת קשרים מורכבת בין שלושה תלמידי חכמים גדולים, ומצטרפים לתיאור היחסים שבין הגר"ש ליברמן לבין החזון איש והרי"ן אפשטיין. המכתב אשר הבאנו בתחילת דברינו קושר בקשר ייחודי בין שלושה ענקי רוח בעולם התורה במאה הקודמת, ותורם להבנתנו את דמותו של מורנו, הגר"ש ליברמן.

76. כ"י 054/23, ארכיון שוקן.

77. בשולי הדברים, נעיר על קטע נוסף שכתב ליברמן, שיש בו כדי לתרום להבנת הנושא הנידון, ומופיע במאמרו 'מסורת קבלה בדברי גאונים', מחקרי ארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 156. וכך כתב בסוף דבריו: 'ולפי דרכנו למדנו שאיוב משל אמת היה לכלל ולפרט. וכך בכל דור ודור עומדים בינינו אנשים כאיוב – אנשים משלים – שצרות ויסורים אינם מכשילים אותם, ואף שטן המתכוין לשם שמים (עיין ב"ב ט"ז א') סופו נכנע לרצון הצדיקים העושים לשם שמים, להגדיל תורה ולהאדירה'. לפנינו פסקה אישית אשר הוסיף ליברמן למאמרו, באופן חריג ביחס ליתר כתביו. נראה כי ליברמן מתייחס כאן לעצמו ורומז לכך שהוא רואה בעצמו מעין איוב, 'שצרות ויסורים אינם מכשילים' אותו. בדבריו של ליברמן לשטן המתכוון לשם שמים הוא מפנה לסוגיא הבאה: א"ר לוי: שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו. שטן, כיון דחזיא להקדוש ברוך הוא דנטיה דעתייה בתר איוב, אמר: חס ושלום, מינשי ליה לרחמנותיה דאברהם; פנינה, דכתיב: וכעסתה צרתה גם כעס בעבור הרעימה. וראו גם בבלי שבת קיט ע"ב: תניא, רבי יוסי בר יהודה אומר: שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושלחן ערוך ומטתו מוצעת, מלאך טוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך. ומלאך רע עונה אמן בעל כרחו. ואם לאו, מלאך רע אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך, ומלאך טוב עונה אמן בעל כרחו.

ברוקה סי' קמ"ג: ירושלמי גבי טרקלין היו שותפין בעיסה ותבשיל מערבין
צירוב לכולם.

ב"ג ע"ד.

אמר ר' פינחס אף במצרים חליפין. נתן על הפנימי צריך ליתן על החיצון. נתן על החיצון אינו צריך ליתן על הפנימי.

האמר סתם ואין לו ביאור כלל. והיה נ"ל שאולי צ"ל: אף במוזה חליפין וכו'. והירוש' סובר שבבתים זה לפנים מזה נותן רק על החיצון. וכן מפורש במסכת מוזה פ"ב ה"ר הוצ' הגיר עמ' ל"ט: "בתים זה לפנים מזה נותן דרך כניסתו לכולם". והיינו החיצון. וזהו שתיבני מלשכות שבמקדש, שלוא מנותנים ומתקנים היו חייבות במוזה. שהרי פשוט הוא כי הפתח היוצא לעזרה כיצא לחצר דמי' (ואין שער העזרה פוטר אותה, כמו ששער החצר אינו פוטר את פתח הבית) והפתח של לשכת פלדריין היה יוצא לחול (עין תוספות וי"ט מות פ"ב מג"ג). ועיין גם ירוש' יומא פ"א ה"א ל"ח ע"ג: לולס אילו על גב אלה הייבן במוזה הן דו דרס אקספואל ארעיתא. ונארה הפתח שהיה נ"ל עילה אינה חייבת במוזה אלא אם יציאתה היא דרך האספורה החתונה שהיא כבר מחוץ לבית (ומכ"ש אם יציאתה היא לחצר ממש). אבל אם הסולס יוצא לחדר החיצון על הבית החתון, אז היא פטורה ממוזה, ומזות החדר החתון פוטר אותה. וכלל הוא ששת הירושלמי בדני מוזה היא אחת ממשית הבבלי. שהן כן הוא ואמר במגילת פ"ד הייב: ע"ג: בית ע"ג: בית שני פתחים שהן ברגלי. היו שניהם רגילין נותן בחוית. היו שניהן חיות נותן על אי זה מהן שריצה. ורואים, ואם היו לו שני פתחים יוצאים לרחוב. אינו חייב לתת מוזה אלא על אחד מהם. וע"כ אפשר שגם בבתינו זה לפנים מזה אינו נותן אלא על החיצון. כשיטת מסכת מוזה (אצ"פ שיש חלקי. כמבין).

ולפי זה יתפרש הירושלמי כפשוטו: נתן על הפנימי צריך ליתן על החיצון. כלומר אם נתן את המזווה על הבית הפנימי צריך לתת עוד מזווה על החיצון. אבל אם נתן על החיצון אינו צריך ליתן על הפנימי. אבל חוששני לחדש דבר כזה בשיטת הירושלמי. כל זמן שהדבר אינו במבואר בפירוש. ועיין להלן השערה אחת בזה.

אפילו לא עירב הפנימי אין החיצון צריך לערב.

בכ"ל ליתא המלה "אפילו" והיא תלויה. וגם מאמר זה קשה. עיין שי"ק.

מילתיה אמרה אין בית שער ליחיד. מילתיה דרב אמרה יש בית שער ליחיד.

בכ"ל: מילתיה אמרה אין שער (והמלה "בית" הושלמה בין השורות ע"י הסופר עצמו) לעלייה. מילתיה דרב אמרה יש בית שער לעלייה. ונמחקו המלים

תמונה 1: דף מתוך עותק פרטי של ר"ש ליברמן, "הירושלמי כפשוטו", ירושלים תרצ"ה
תודתנו למכון שוקן למחקר היהדות בירושלים

כיום רבנו קדישתינו
 זמן תוספתו של זמנו רחליו תוספתו תוספתו
 (תוספתו של זמנו רחליו תוספתו תוספתו)
 זמן תוספתו של זמנו רחליו תוספתו תוספתו

תמונה 2: קטע מתוך תצלום מכתבו של ר"ש ליברמן לבן דודו ר' אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש) נמסר למשמרת למכון שוקן למחקר היהדות בירושלים.

מכון הערי פישל לדרישת התלמוד

Saul Liebermann, M. A. Dean

ראש המכון : שאול ליברמן

EINGEGANGEN
- 5 APR. 6
BEANTW: 7. IV. 37

כח"כ. מוש"ק מס' חג א ק'את נסח"כ"ז

אברהם י"ר וזה השם אל באוניברסיטה העברית.

.) .A. /c

[illegible]

הדפעה מהו נאמר "ו"ה הסניט אל האלויסטיטו הדברית.

תמונה 3: מכתבו של ר"ש ליברמן לזלמן שוקן, יו"ר הוועד הפועל של האוניברסיטה העברית
כ"י 054/28 ארכיון שוקן, מכון שוקן למחקר היהדות, ירושלים

Mehevah le-Menahem

Studies in Honor of Menahem Hayyim Schmelzer

Edited by

Shmuel Glick, Evelyn M. Cohen, Angelo M. Piattelli

with

Michael Reuveni, Emile Schrijver, Sinai (Tamás) Turán

Brought to Print

Shmuel Glick

Angelo M. Piattelli

Jerusalem 2019 – 5779

Editorial Coordinator: Naama Teitelbaum-Karrie

©

ISBN 978-965-456-071-9

Copyright 2019, by

JTS-Schocken Institute for Jewish Research

Jerusalem

CONTENTS

English Section

Editors	Preface.....	IX
---------	--------------	----

TRIBUTES

Mayer Rabinowitz	Homage to a Great Librarian, Teacher, and Friend	1*
Hermann (Imre) Schmelczer, József Schweitzer z"l	Honoring Menahem Hayyim Schmelzer: A Biographical Profile of a Great Scholar and Librarian.....	5*

LITURGY, HEBREW POETRY, AND LITERATURE

Debra Reed Blank	Bossing God Around: Demand, Creed, and Covenant in Jewish Liturgy	23*
Ephraim Kanarfogel	New Directions in the Study of <i>Piyyut</i> Composition in Germany during the High Middle Ages.....	43*
David Kraemer	Rabbinic Popular Prayer: An Interpretation of the Amidah in Light of the Social-Material Realities of Antiquity	63*
Bernard Septimus	The Late-Antique Form <i>Shav 'Al</i> and its Aramaic and Arabic Cognates	81*

BOOKLORE

Evelyn M. Cohen	Joel ben Simeon's "Missing Leaves"	107*
Vera B. Moreen	The Messianic Rhetoric of Siman Tov Melammed.....	133*

Claudia J. Nahson	An Early Decorated Book of Genesis by Meshullam Zimmel Comes to Light 145*
Angelo M. Piattelli	New Documents Concerning Bomberg's Printing of the Talmud 171*
Benjamin Richler	The Establishment of a Beit-Midrash Library in 1693 201*
David Sclar	A Catalogue of Books Printed on Parchment Housed in the Library of the Jewish Theological Seminary 227*
David Stern	On the Term <i>Keter</i> as a Title for Bibles: A Speculation about its Origins 259*

TALMUD, RABBINICS, AND HISTORY

Louis H. Feldman z"l	Abraham, Philo, Josephus, and Astrology ... 275*
Talya Fishman	On the Appearance and Disappearance of Rhineland Pietism 289*
David Weiss Halivni	<i>Sof Hora'ah</i> , the End of Teaching — Teaching What? 319*
Jay Rovner	Developmental and Programmatic Aspects of bEruvim 95B: The Development of a Talmudic Text through Talmudic Times and Beyond 329*
Ivan Sanders	The Unconventional Speeches of Alexander (Sándor) Scheiber, 1913–1985 351*
Angelo M. Piattelli	Bibliography of the Writings of Menahem H. Schmelzer 361*

Hebrew Section

Shmuel Glick, Angelo M. Piattelli	Prologue	VII
--------------------------------------	----------------	-----

LITURGY, HEBREW POETRY, AND LITERATURE

Shulamit Elizur	Between Sacred and Secular: Praising the <i>Nagid</i> in a <i>Reshut la-Metargem</i> Poem	1
Tova Beeri	New <i>Piyyutim</i> and Some Additions to the Poems of Yosef b. Haim Albardani	29
Moshe Bar-Asher	Remarks on Grammar and Meaning in the Morphology of the Substantive in the Mishnah.....	43
Benjamin Bar-Tikva	The Glory of the Nation Contrasted with the Ashes of its Destruction in Alternating- Refrain Lamentations: 'Esh Tukad be-Kirbi and Ensuing Lamentations.....	55
Avraham Grossman	Between the <i>Payyetanim</i> of Ashkenaz and France during the 11th–13th Centuries	97
Avraham Holtz	Zealotry, Asceticism, and Oddness: A Study of R. Feish's Character in Shai Agnon's <i>Temol Shilshom</i>	111
Ephraim Hazan, Iris Yael Blum-Cahana	<i>Ha-'Ofan Piyyutim</i> between Rabbi Isaac ibn Ghiyyat and Rabbi Judah Halevi.....	145
Joseph Yahalom	Body and Soul Argumentation in Syriac, Aramaic, and Hebrew	171
Michael Reuveni	Yohanan Alemanno's Pseudo-Dialogue.....	181

BOOKLORE

Malachi Beit-Arié	A Small Gift for Menahem: Additional Comments on the Transition from Manuscript to Print 199
Joseph R. Hacker	Gershom Soncino, the ‘Renaissance’ Printer, and the Sages of Salonica..... 207
Shimon Iakerson	<i>Minḥah la-Sar</i> — an Unknown Manuscript Discovered in the Institute of Oriental Manuscripts in St. Petersburg 219
Sinai (Tamás) Turán	In Parentheses: A Chapter in the History of the Hebrew Book and Textual Editing... 239

TALMUD, RABBINICS, AND HISTORY

Shmuel Glick, Menachem Katz	A Threefold Cord: On Saul Lieberman and His Relationship with the Hazon Ish and Jacob Nahum Epstein 269
Avraham David	The Battles for Survival of the Jews of the Kingdom of Prester John in the Late Middle Ages According to Hebrew Sources..... 291
Dov Zlotnick z"l	Sight Impurity? 311
Shamma Friedman	The Meaning of <i>Metayyel</i> in the List of <i>Sukkah</i> Activities..... 319
Israel Francus	The Essence and Power of <i>Ḥezkat Dayesh Ameẓrei</i> (Land Possession through Walking on the Boundary): Toward an Understanding of a Talmudic <i>Sugya</i> 357

PREFACE

It is with great pleasure that the editors and authors present this jubilee volume to Menahem Schmelzer, our cherished colleague and friend, on the occasion of his eighty-fifth birthday. We believe that this work indicates the esteem we all have for the learned and generous scholar who has touched our personal and professional lives in many ways. A measure of that generosity is the fact that when notice of this planned publication first circulated, scholars contacted us to bring to our attention their connection and sense of indebtedness to this great polymath. Experts from many countries and institutions were eager to participate and were inspired to contribute insights in a variety of fields in which Menahem had demonstrated interest and expertise. As a consequence, this volume became larger and more comprehensive than what had been first planned. We are honored to present the results of our efforts to a dedicated scholar who has always encouraged, assisted, and inspired others.

Menahem, like many scholars in Jewish studies since the nineteenth century, emigrated from his home country in Central Europe in response to dire historical circumstances and in search of an intellectual home where his knowledge and expertise could be appreciated and pursued. He moved from bleak events and surroundings to safe and nurturing circumstances and institutions. Once at the Library of The Jewish Theological Seminary, Menahem was able to superintend a world-renowned repository of Jewish manuscripts and printed books and engage in scholarship and publication to make its holdings accessible to others. A perusal of his bibliography demonstrates his dedication to these goals. It would be difficult to overestimate the impact of Menahem's work on scholarly publications on Hebrew texts from manuscript sources.

Along with his greatness as a scholar, Menahem's comprehensive knowledge of the Seminary library's holdings and his stewardship of them is legendary. The breadth of his abilities came to the fore in 1966 in the aftermath of the disastrous library fire. Menahem supervised the salvage of volumes and loose pages damaged by smoke and water.

PREFACE

His quickly devised methods of triage saved thousands of works, and were subsequently used by other libraries after similar catastrophic events. His ability to identify, date, and localize individual leaves and fragments made it possible to reunite separated materials and proceed with conservation. In subsequent years library conservators have commented that it was possible for Menahem to recognize and place obscure, unidentified works with a glance across a room. Beyond the confines of the Seminary, he has been an inspiration to Judaica librarians throughout the world.

Our compendium of essays is the second one created to honor Menahem Schmelzer. It joins and complements *The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer* (ed. Debra Reed Blank; Leiden: Brill, 2011). These two volumes bring together the scholarship of three generations of contributors. The present bilingual volume is organized with Menahem's wide range of interests in mind: liturgy, Hebrew poetry and literature, booklore, Talmud, rabbinics, and Jewish history. It is a heartfelt demonstration of the respect and affection of the scholarly community for Menahem Schmelzer, scholar, mentor, and friend.

Most of the articles written for this volume were submitted around ten years ago. For a variety of unexpected reasons, the editing took longer than anticipated. As a consequence the articles do not always reflect the most recent research in their fields.

Three of our esteemed colleagues, Louis Feldman, József Schweitzer, and Dov Zlotnick z"l did not live to view this publication. We mourn them and trust that their families will derive satisfaction in seeing their works in print.

Many individuals have assisted in the preparation of this volume; we thank them most sincerely. The Schmelzer family has been generous in giving their time and counsel to this project from start to finish. Particular thanks also go to René Braginsky, David Jeselsohn, Arye Kendi, Maria Chamberlin-Hellman, and Havva Charm Zellner for their help in the production of this volume.

The Editors